

КРИМІНАЛЬНЕ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАЧЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.617:343

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2022-2/8>

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ РІВНОПРАВНОСТІ ГРОМАДЯН ЗАЛЕЖНО ВІД ЇХ РАСОВОЇ, НАЦІОНАЛЬНОЇ, РЕГІОНАЛЬНОЇ НАЛЕЖНОСТІ, РЕЛІГІЙНИХ ПЕРЕКОНАНЬ, ІНВАЛІДНОСТІ ТА ЗА ІНШИМИ ОЗНАКАМИ

Старко Оксана Леонтіївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0002-7459-4337

Стаття присвячена проблемі кримінальної відповідальності за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками. Звертається увага на зміст, внесених у 2009–2022 рр., змін до ст. 161 Кримінального кодексу (далі – КК) України. Суспільна небезпека порушення рівноправності громадян, дискримінаційні дії, образа почуттів, виявлені залежно від національності, раси, регіональної належності, релігії та іншими ознаками, полягає у тому, що ці діяння можуть стати нормою поведінки і у подальшому спричинити вчинення кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, життя особи, громадської безпеки, злочинів проти основ національної безпеки.

Досліджено окремі ознаки юридичного складу, передбаченого ст. 161 КК України, виявлено недоліки кримінально-правової норми, запропоновано шляхи удосконалення. З'ясовано, що потерпілим є не лише громадянин України, а й іноземець та особа без громадянства. Акцентується увага на доцільності зміни назви та диспозиції статті, використовуючи термін «людини і громадянина». Досліджується питання щодо форм дій як ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. З метою з'ясування їх змісту, використано матеріали судової практики. Запропоновано внести зміни до диспозицій ч. 1, 2 та 3 ст. 161 КК України, замінивши слово «дії» на слово «діяння», оскільки це кримінальне правопорушення може бути вчинене не лише шляхом дії, а й шляхом бездіяльності.

Обґрунтовано необхідність посилення кримінальної відповідальності за кваліфіковані види порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками. Однією із ключових причин такого кроку є те, що підвищення рівня вказаних злочинів, збільшення їх питомої ваги у структурі злочинності, сприяє вчиненню більш суспільно небезпечних діянь, таких як геноцид, планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни, порушення законів та звичаїв війни та інших кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, рівність конституційних прав, дискримінація, порушення рівноправності громадян, расова, національна, регіональна належність, релігійні переконання.

Starko Oksana. Criminal liability for violation of citizens' equality depending on their race, nationality, regional belonging, religious beliefs, disability, and other characteristics

The article highlights the issue of criminal liability for violation of the equality of citizens depending on their racial, national, or regional belonging, religious beliefs, disability, and other grounds. In the focus of the study is the content of the amendments to Article 161 of the Criminal

Code of Ukraine made in 2009–2022. The main social danger of violating the equality of citizens, discriminatory actions, and insulting other people's feelings, depending on their nationality, race, regional affiliation, religion, or other characteristics, is that these actions can become a norm of behavior. In the future, this can lead to the commission of criminal offenses against peace, security of humankind and international legal order, personal life, public safety, and crimes against the foundations of national security of the state. The article considers some features of the legal provisions provided by Article 161 of the Criminal Code of Ukraine, identifies shortcomings of the criminal law and suggests ways for its improvement. The author argues that the victim can be not only a citizen of Ukraine but also a foreigner or a stateless person. The emphasis is laid on the expediency of changing the title and disposition of the article, using the term "people and citizens". The materials of court practice were used to clarify the content of forms of actions considering them as an indication of the objective aspect of the composition of a criminal offense. It is proposed to introduce changes to the dispositions of Parts 1, 2, and 3 of Article 161 of the Criminal Code of Ukraine, replacing the word "acts" with the word "doings" since this criminal offense can be committed not only by action but also by inaction. The research findings substantiate the need to strengthen criminal liability for qualified types of violation of the equality of citizens depending on their racial, national or regional affiliation, religious beliefs, disability, and other characteristics. One of the key reasons for such a step is that the increase in the number of these specified crimes and the increase in their specific weight in the structure of criminality contributes to the commission of more socially dangerous acts, such as genocide, planning, preparation, initiating, and waging of aggressive war, violation of the laws and customs of war, and other criminal offenses against the peace and security of mankind and international legal order, in general.

Key words: *criminal liability, equality of constitutional rights, discrimination, violation of equal rights of citizens, racial, national and regional belonging, religious beliefs.*

Згідно ст. 24 Конституції України, громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Правове забезпечення охорони громадянських, політичних, соціальних прав і свобод людини і громадянина здійснюється за допомогою норм кримінального права. Так, у ст. 161 КК України передбачено відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками.

Актуальність дослідження проблем кримінальної відповідальності за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками набуває особливої ваги в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України. Адже, кримінально-правова протидія цим діям спрямована на запобігання, а у окремих випадках припинення кримінальних правопорушень проти миру,

безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Аналіз кримінально-правової літератури та сформованої судової практики свідчить про суперечливість та дискусійність у питанні з'ясування змісту окремих ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 161 КК України. Це стосується, зокрема, встановлення безпосереднього об'єкта, потерпілого, змісту форм дій, тлумачення поняття «тяжкі наслідки». Певні проблеми відмічені й у процесі застосування даної норми, особливо, у частині розмежування даного кримінального правопорушення із хуліганством, кримінальними правопорушеннями, пов'язаними із реалізацією права на свободу віросповідання, домашнім насильством та іншими.

Проблемі кримінальної відповідальності за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками присвячено низку досліджень вітчизняних вчених-криміналістів. Зокрема, це праці О.О. Дудорова, І.О. Зінченко, Д.О. Колодіна, О.М. Костенка, В.В. Курафєєва, С.Я. Лихової, О.С. Островського, В.М. Панькевич, М.І. Хавронюка та інших.

Метою статті є кримінально-правовий аналіз окремих ознак юридичного складу порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками.

У ст. 161 КК України передбачено відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками. Стаття містить три частини. У ч. 1 (основний склад) передбачено відповідальність за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

У частині 2 ст. 161 КК України (кваліфікований склад) передбачено відповідальність за ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою. У частині 3 – за дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які були вчинені організованою групою осіб або спричинили тяжкі наслідки.

З моменту введення в дію КК України, до ст. 161 тричі вносились зміни. Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості» від 5. 11. 2009 р. статтю було викладено у новій редакції. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвалідів» від 18. 06. 2014 р. назву та диспозицію було доповнено словом «інвалідності», що означає введення кримінальної відповідальності за порушення рівноправності громадян у залежності від наявності у особи інвалідності. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів

України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22. 11. 2018 р. було посилено кримінальну відповідальність за це кримінальне правопорушення. Як альтернативний вид покарання, поряд зі штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого, законодавець передбачив також позбавлення волі на строк до трьох років.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції» від 3 березня 2022 р. була змінена назва та диспозиція статті. Зокрема, було передбачено кримінальну відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно їх регіональної належності. Відповідно, стаття 161 КК України була доповнена приміткою, в якій законодавець дав визначення «регіональної належності». Так, згідно примітки, під регіональною належністю слід розуміти належність особи за народженням чи проживанням до регіону – частини території України або території компактного розселення українців за межами території України, – що відрізняється від інших територій за низкою історичних, географічних, мовних та інших ознак.

Суспільна небезпека цього кримінального правопорушення полягає у тому, що дії, які його утворюють грубо порушують суспільні відносини у сфері забезпечення рівності громадян у своїх правах та свободах та рівності громадян перед законом. Порушення рівноправності громадян, дискримінаційні дії, образа почуттів, виявлені залежно від національності, раси, регіональної належності, релігії та іншими ознаками можуть стати нормою поведінки і у подальшому спричинити вчинення більш небезпечних діянь. Наприклад, кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, життя особи, громадської безпеки, злочинів проти основ національної безпеки.

Безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення є суспільні відносини

у сфері кримінально-правової охорони рівності громадян у їхніх конституційних правах та права громадян на рівність перед законом. Факультативним об'єктом можуть бути життя, здоров'я, воля, честь та гідність особи, власність, громадський порядок.

У кримінально-правовій науці висловлюються й інші думки з приводу безпосереднього об'єкта цього посягання. Так, С.Я. Лихова зазначає, що об'єктом злочину слід визнати правовідносини, що складають міжнародний правопорядок в частині захисту від заподіяння шкоди великим групам людей у вигляді розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті у зв'язку із їх переконаннями. Автор запропонувала визначити місце цієї статті у розділі XX Особливої частини КК [1, с. 14].

Потерпілим від цього кримінального правопорушення, як слушно зазначає О. О. Дудоров, може бути громадянин України, громадянин (підданий) іншої держави або особа без громадянства. Вказівка у тексті ст. 161 КК України на «громадян» є порушенням вимог законодавчої техніки і змушує застосовувати поширювальне тлумачення кримінального закону, використовуючи цільовий та історичний методи і розуміючи під «громадянами» людей [2, с. 519].

Дійсно, у ст. 24 Конституції України закріплено принцип рівноправ'я, а саме право на рівність конституційних прав і свобод людини та громадянина України, а також рівність усіх громадян перед законом. Тому, запропонована В.М. Панькевич зміна назви статті на «Порушення рівності людини і громадянина» [3, с. 9], видається цілком виправданою.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 161 КК України) виражена у трьох формах: 1) умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності; 2) образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями; 3) дискримінація – пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних

та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Щодо першої форми діяння. Під діями, спрямованими на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі і гідності слід розуміти будь-які дії, метою яких є значне посилення серед певних груп населення настроїв неприязні, почуття сильної ворожнечі та огиди до інших етнічних або расових груп чи конфесій, приниження позитивних якостей тієї чи іншої нації порівняно з іншими. Це можуть бути публічні підбурювання до вигнання за межі України або переселення в інші її регіони представників відповідних етнічних чи расових груп, розповсюдження матеріалів із завідомо неправдивими вигадками щодо таких груп, пропаганда расової, національної, релігійної винятковості або нетерпимості, наруга над певними історичними та культурними реліквіями національних меншин або титульної нації, заборона відзначення національних свят чи відправлення релігійних культів, знищення або пошкодження пам'яток чи споруд, які являють собою релігійну або культурну цінність якої-небудь групи населення, примушування до відмови від своєї національності тощо [4, с. 358]. Як показує аналіз судової практики, ці дії можуть бути вчинені у формі публічного виступу, розповсюдження матеріалів у засобах масової інформації, поширення матеріалів через інтернет.

Так, ОСОБА 1, опублікувала на Інтернет блог-платформі «LiveJournal», текст під назвою «Вирішення жидівського питання в Україні», який починається зі слів: «Досить немічно козу водити...» та закінчується словами «...активно вирішувати проблему...». Після публікації, вказаний текст став загальнодоступним для користувачів мережі Інтернет. Цими діями ОСОБА 1 умисно розповсюдила для значної кількості користувачів мережі Інтернет висловлювання та заклики, спрямовані на розпалювання національної ворожнечі між українським та єврейським народами, а також на приниження національної честі і гідності єврейського народу [5].

Друга форма діяння, а саме образа почуттів людей у зв'язку з їх релігійними переконаннями означає скривдження, приниження гідності та інших почуттів представників окремих релігійних громад, конфесій, напрямів та течій (православних, католицьких, протестантських, іудейських тощо) або глум над такими, що належать їм, місцями богослужінь або релігійних зібрань, місцями паломництва, шанованими у тій чи іншій релігії [2, с. 521]. Інколи дії, що полягають у висловлюваннях, що спрямовані на розпалювання релігійної ворожнечі, одночасно спрямовані на образу почуттів громадян, які мають певні релігійні переконання.

Так, обвинувачений ОСОБА 1, діючи умисно, з метою розпалювання релігійної ворожнечі та ненависті, образи почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, у соціальній мережі «Facebook» 07.05.2021 р. здійснив публікацію висловлювань, що містять прояви словесної агресії, третирування, крайньої зневаги до Православної Церкви України та її священнослужителів, популяризують/пропагують нетерпиме, антагоністичне (вороже) ставлення до Православної Церкви України, ображають релігійні переконання її вірян та прибічників, розпалюють ворожнечу та ненависть на релігійному ґрунті; що проявилось у вживанні відносно ПЦУ та її священнослужителів презирливих найменувань та характеристик, таких як: «религиозно-политическая химера», «циничному ряженому духовенству нужны не Евангелие...», твердження, що ПЦУ має «жалюгідну» кількість прихождів та прихожан, набирає в свої ряди «беглых извращенцев», саркастичної рекомендації Православній Церкві України в угоду США перекроїти свій церковний одяг у нацистському стилі та інших презирливих і зневажливих з точки зору релігії оцінок та характеристик Православної Церкви України. Таким чином, обвинувачений вчинив умисні дії, спрямовані на розпалювання релігійної ворожнечі та ненависті, образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями [6]. Дії ОСОБИ 1 кваліфіковані судом за ч. 1 ст. 161 КК України.

У судовій практиці 2022 року зафіксовані випадки, коли в усних висловлюван-

нях містяться ознаки кримінального правопорушення, склад якого передбачений ст. 161 та ст. 436-2 (Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників). Суди кваліфікують вчинене діяння за сукупністю кримінальних правопорушень.

Так, ОСОБА 1, діючи умисно, 24.05.2022, приблизно о 07 год. 30 хв., перебуваючи біля будинку священнослужителя ОСОБА 2, розпочав негативно висловлюватися стосовно прибічників Православної церкви України, ображати його родину як прихильників Православної церкви України, погрожуючи при цьому розправою над його родиною, місцевими священниками Православної церкви України, здійснюючи при цьому умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, релігійної ворожнечі та ненависті, образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, поєднані з погрозами, використовуючи при цьому усні вислови, такі як: «Скоро придут русские войска и освободят всю Украину в том числе и с. Дерно от националистов и фашистов, бандеровцов и украинских попов которые изменили православной вере предков», «После прихода россиян все нацики и представители восточных областей, которые их поддерживают будут либо уничтожены, либо убегут за границу работать на европейцев, а на этой территории будут властвовать такие как он и будет действовать единая русская православная церковь», «Будем резать вас, уничтожать вас, издеваться над вами, вашей семьей, всеми нациками и священниками. [7]. Таким чином, обвинувачений вчинив кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 436-2 КК України (дії, які виражені у виправдовуванні та визнанні правомірною збройної агресії Російської Федерації проти України, розпочатої у 2014 році, глорифікації осіб, які здійснювали збройну агресію Російської Федерації проти України, розпочату у 2014 році, представників збройних формувань Російської Федерації) та кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 161 КК України (дії, які полягають у висловлюваннях, спрямованих на розпалювання національної, релігійної ворожнечі та ненависті, образі почуттів громадян

у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, поєднаними з погрозами).

Щодо третьої форми. Дискримінація – пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Пряме чи непряме обмеження прав за певними ознаками виявляється у будь-яких дискримінаційних діях, що позбавляють осіб можливості в повному обсязі користуватися своїми конституційними та іншими правами (на працю, охорону здоров'я, освіту, на користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови, розвиток національних культурних традицій, свободу пересування (у т.ч. депортація або примусове переміщення населення з місця його споконвічного проживання), підприємницьку діяльність, створення культурних і навчальних закладів національних меншин тощо). Встановлення прямих чи непрямих привілеїв передбачає надання (у т.ч. нормативно-правовими актами чи рішеннями окремих службових осіб) вигод чи переваг у громадсько-політичній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї, у правовому захисті, у вирішенні житлових та інших питань тощо за вказаними у КК ознаками [2, с. 522–523].

Зазначимо, що в описі третьої форми дій, відсутня вказівка на дискримінацію особи за ознакою регіональної належності. При цьому дана ознака вживається у назві, диспозиції ч. 1 ст. 161 КК України (опис першої та другої форм дій), примітці. Як видається, така вказівка має бути чітко відображена у диспозиції норми, передбаченої ч. 1 ст. 161 КК України, а саме в описі змісту дискримінаційних дій. Адже дискримінація може відбуватись і за ознакою регіональної належності.

Також слід звернути увагу на те, що аналізоване кримінальне правопорушення може вчинятись не лише у формі дії, а й у формі бездіяльності. Наприклад,

невиконання встановлених законом вимог щодо забезпечення рівності прав громадян та рівності їх перед законом. Тому варто у ч. 1, 2 та 3 ст. 161 КК України слово «дії» замінити словом «діяння».

У ч. 2 та ч. 3 ст. 161 КК України передбачено кваліфіковані склади кримінального правопорушення. Зокрема, це – ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою (ч. 2) та дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які були вчинені організованою групою осіб або спричинили тяжкі наслідки (ч. 3). За ч. 2 ст. 161 КК України передбачено покарання у вигляді – штрафу від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк від двох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатись певною діяльністю на строк до трьох років або без такого. За ч. 3 ст. 161 КК України – позбавлення волі на строк від п'яти до восьми років. Враховуючи, ту обставину, що порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками може виступати в якості або причин, або ж умов злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, проти основ національної безпеки України, вважаємо за необхідне посилити кримінальну відповідальність за ст. 161 КК України, особливо за наявності зазначених кваліфікуючих ознак.

Таким чином, з метою удосконалення кримінального законодавства та його застосування, а отже посилення протидії злочинності, пов'язаної із порушенням рівноправності громадян, доцільно внести до КК України такі зміни: використати вказівку «за ознакою регіональної належності» у формулюванні опису дискримінаційних дій у ч. 1 ст. 161 КК України; у ч. 1, 2 та 3 ст. 161 КК України слово «дії» замінити словом «діяння»; посилити кримінальну відповідальність за дії, передбачені ч. 2 та 3 ст. 161 КК України, перевівши дані діяння у категорію тяжких та особливо тяжких злочинів, відповідно.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лихова С.Я. Злочини проти громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина за Кримінальним кодексом України (теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2006. 39 с.
2. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навч. посіб. / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2014. 944 с.
3. Панькевич В.М. Кримінальна відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. 21 с.
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ : Атіка, 2004. 1056 с.
5. Вирок Коростишівського районного суду Житомирської області від 11 червня 2020 р. по справі № 935/1251/20 (№ 1-кп/935/280/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89742100>
6. Вирок Личаківського районного суду м. Львова від 06 грудня 2022 р. по справі № 463/7826/22 (№ 1-кп/463/620/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107734080>
7. Ухвала Волинського апеляційного суду від 08 листопада 2022 р. (справа № 161/11515/22. Провадження № 11-кп/802/788/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107307680>

REFERENCES:

1. Lykhova S.Ia. (2006). Zlochyyny proty hromadianskykh, politychnykh ta sotsialnykh prav i svobod liudyny i hromadianyna za Kryminalnym kodeksom Ukrainy (teoretyko-pravove doslidzhennia) : avtoref. dys. ... dokt. yuryd. nauk : 12.00.08. Kyiv. 39 s. [in Ukrainian].
2. Dudorov O.O., Khavroniuk M.I. (2014). Kryminalne pravo: navch. posib. Kyiv : Vaite [in Ukrainian].
3. Pankevych V.M. (2007). Kryminalna vidpovidalnist za porushennia rivnopravnosti hromadian zalezno vid yikh rasovoi, natsionalnoi nalezhnosti abo stavlennia do relihii : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08. Kyiv, 2007. 21 s. [in Ukrainian].
4. Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy: / za red. M.I. Melnyka, M.I. Khavroniuka. Kyiv : Atika, 2004. 1056 s. [in Ukrainian].
5. Vyrok Korostyshivskoho raionnoho sudu Zhytomyrskoi oblasti vid 11 chervnia 2020 r. po spravi № 935/1251/20 (№ 1-kp/935/280/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89742100>[in Ukrainian].
6. Vyrok Lychakivskoho raionnoho sudu m. Lvova vid 06 hrudnia 2022 roku po spravi № 463/7826/22 (№ 1-kp/463/620/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107734080> [in Ukrainian].
7. Ukhvala Volynskoho apeliatsiinoho sudu vid 08 lystopada 2022 roku (sprava № 161/11515/22 Provadzhennia № 11-kp/802/788/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107307680> [in Ukrainian].